

Anàlisi comparatiu dels bans d'expulsió dels moriscs*

Anàlisi comparatiu dels bans d'expulsió dels moriscs

per Rafael Benítez Sánchez-Blanco

RESUM:

Els decrets d'expulsió dels moriscs van ser instruments legals que expressaven les causes de la condemna i les circumstàncies de la seua eixida d'Espanya. La seua publicació era necessària perquè així adquirien força legal, però servia al mateix temps per a explicar la decisió de Felip III. L'article analitza el contingut dels diversos bans i destaca l'originalitat del relatiu a Catalunya.

PARAULES CLAU:

Moriscs, expulsió, delictes de lesa majestat, Monarquia Hispànica.

ABSTRACT:

The decrees of expulsion of the Moriscos were law-making proclamations laying down the reasons for their condemnation and the ways in which their exit from Spain was to proceed. Their publication was necessary because they thereby acquired legal force, but it also served to explain the King's decision. The article analyses the contents of the various edicts, emphasizing the originality of the one relating to Catalonia.

KEYWORDS:

Moriscos, expulsion, lese-majesty, Spanish Monarchy.

L'objectiu d'aquest article és analitzar els bans d'expulsió dels moriscs. En ells es poden considerar múltiples aspectes. El més habitual ha sigut centrar-se en l'articulat que fixa les condicions d'eixida, la destinació dels béns, les categories d'exclusos i les penes per als infractors, així com les salvaguardes que s'atorguen als que seran expulsats. En definitiva tot allò que constitueix la part dispositiva dels decrets. Però juntament amb això els bans aporten informació fonamental sobre altres realitats. La part expositiva transmet les justificacions legals i ideològiques en què la decisió es fonamenta. Indiquen, en ocasions, alguna cosa sobre el procés que s'ha seguit per adoptar-la. Hi ha aspectes als quals s'ha concedit poca atenció i que són claus per comprendre el complex marc institucional i legal en

* Aquesta investigació s'insereix en el projecte finançat per la Direcció General de Recerca sobre «El gobierno, la guerra y sus protagonistas en los reinos mediterráneos de la Monarquía Hispánica» (HAR2008-00512).

què la decisió s'emmarca. Em referisc a l'autoritat que dóna el decret i a les vies administratives per les quals es tramita, qüestions que es recullen sobretot tant en la intitulació del document com en les subscripcions, encara que poden aparéixer també en la resta del document.

Cal tenir molt present a l'hora d'efectuar el seu anàlisi que els decrets tenen un doble objectiu: per una banda són instruments legals, d'una transcendència excepcional en aquest cas, ja que són sentències per traïció que condemnem categories senceres de súbdits a la deportació i a la confiscació d'una gran part dels béns. Per tant, es podria esperar una sòlida exposició de motius i de fonaments legals, i una coherència entre aquests i l'articulat en què l'ordre es desenvolupa, de manera que els afectats estiguen clarament identificats i, en el seu cas, puguen recórrer legalment el decret. Per una altra banda, són un instrument d'informació destinada al conjunt de la societat. Una mesura com l'expulsió dels moriscs fou objecte d'una abundant publicística que la va justificar i va exaltar els seus autors: Felip III i el duc de Lerma. Fins i tot la sèrie de quadres commemoratius, avui en dia en la Fundació Bancaixa de València (excepte el que representa els embarcaments d'Alacant, en una col·lecció privada) tenen eixa finalitat d'exaltació del que es va fer. Tractats escolàstics, sermons, cròniques, poemes, quadres es publiquen i realitzen, quasi en la seua totalitat, a posteriori dels fets, o almenys una vegada començat el llarg procés d'expulsió. Per al Govern de Felip III els bans eren el mitjà del qual disposava per a donar a conèixer les raons que l'havien forçat a prendre la decisió; no sols les jurídiques, que per descomptat hi havien d'aparéixer expressades, com s'ha dit, sinó també les que avui anomenaríem propagandístiques.

Aquesta dualitat, que s'estudiarà més endavant, em pareix fonamental. Els decrets presenten, en la meua opinió, una doble justificació: juntament amb els arguments jurídics en què la sentència es fonamenta, els bans inclouen, sense una clara distinció, un altre tipus de raons destinades a completar un quadre negatiu sobre la trajectòria històrica i el comportament recent dels moriscs per tal de reforçar el judici condemnatori de la minoria davant del conjunt de la societat. La necessitat de mantenir en secret la decisió fins al mateix moment de la seua posada en execució va obligar, almenys en els primers decrets, a concentrar les justificacions ideològiques en el mateix text legal. Només després es posaran en marxa un altre tipus de mecanismes d'informació i justificació.

La historiografia ha pogut accedir a la documentació d'Estat de l'Arxiu de Simancas en la qual es poden seguir tant els treballs preparatoris com l'aplicació pràctica dels decrets.¹ Evidentment, aqueusta documentació era una cosa que estava vedada a tots els que no participaran de l'estret cercle on es prenen les decisions d'Estat. La meua intenció no és tractar d'explicar el desenvolupament del procés d'expulsió a partir d'aquests i altres documents, cosa que ha sigut objecte de la

1. Henri Lapeyre va analitzar fa més de mig segle aquesta documentació i encara que el seu objectiu principal era establir el nombre dels moriscs expulsats va presentar també una síntesi del procés d'expulsió; H. Lapeyre, *Geografía de la España morisca*, València, Universitat de València, Granada i Saragossa, 2009. L'edició francesa original es va publicar en 1959.

recent tesis doctoral de Manuel Lomas,² sinó solament estudiar el que es transmetia públicament mitjançant els bans. Situar-me, si això fóra possible, en la posició del que oïa pregonar o tal vegada podia llegir el ban. A tot estirar, la interpretació farà ús de les reflexions que alguns dels contemporanis van escriure sobre els mateixos decrets, i d'alguns documents complementaris als que ells van tenir-hi accés i van publicar en les seues obres.

Així per exemple, encara que avui sabem bé que el 4 d'abril de 1609 el Consell d'Estat va recomanar, després d'estudiar una interessada proposta del Rei, l'expulsió immediata dels moriscos, començant pels valencians, per als contemporanis la data clau era el 4 d'agost, quan Felip III va signar les instruccions i les cartes a Segòvia. No era una data qualsevol; el dominic Jaime Bleda ressalta que és la festivitat de sant Domènec, fundador de l'Ordre de Predicadors, un dels baluards de l'Església front a l'heretgia.³ Gaspar Escolano, un dels primers, i principals, en historiar l'expulsió dels valencians, es fa ressò de les notícies sobre conspiracions que van arribar a la Cort l'abril, i va saber que les ordres, per tal que les flotes es prepararen, es van donar a principis de maig. L'arribada a València de D. Agustín Mexía el 20 d'agost i les seues reunions amb el virrei Caracena i el patriarca Ribera tampoc van passar desapercebudes als contemporanis, que van començar a sospitar que alguna cosa s'estava preparant, tal com van ser assenyalades pels cronistes.⁴ Però la primera informació oficial va tenir lloc el 21 de setembre; eixe dia el Virrei va notificar als Diputats de la Generalitat, als Jurats de València i als senyors i titulats, les cartes reals, tramitades pel Consell d'Estat, en les quals es notificava «su deliberada voluntat» d'expulsar els moriscos de València. La carta reproduïda per Escolano està datada a San Lorenzo d'El Escorial l'11 de setembre.⁵ El 22 de setembre se signava i feia públic a València el ban del marquès de Caracena que ordenava l'eixida dels moriscos, en compliment d'una carta reial del 4 d'agost.

L'expulsió dels valencians va ser solament el començament d'un procés general de deportació, que successivament va afectar les diverses comunitats morisques. La rapidesa i relativa facilitat amb què es va expulsar els moriscos valencians va animar el govern hispànic a accelerar el procés en altres territoris. Encara no havien acabat d'eixir els valencians quan es va ordenar l'eixida dels d'Andalusia del Guadalquivir, dels dels Regnes de Granada i de Múrcia i dels de la vila extremeña d'Hornachos (el ban estava datat a Madrid el 9 de desembre de 1609 i va ser publicat al gener de 1610). Al mateix temps es va autoritzar emigrar lliurement els d'Extremadura i les dues Castelles que ho desitjaren (ban signat a Madrid el 28 de desembre de

2. Manuel Lomas Cortes, *Gobierno, ejército y finanzas en el reinado de Felipe III. El proceso de expulsión de los moriscos (1609-1614)*, tesi doctoral llegida a la Universitat de València el 29 de setembre de 2009.

3. Fr. Jaime Bleda, *Corónica de los moros de España*, València, Felipe Mey, 1618, pp. 985-986. Hi ha edició facsímil, València, PUV, 2001.

4. Gaspar Escolano, *Segunda parte de la década primera de la Historia de Valencia*, València, 1611, llibre X, columnes 1838 i ss. (Hi ha edició facsímil publicada pel Departament d'Història Moderna, Universitat de València, 1972).

5. *Ibid.*, còlums. 1864-1867.

1609). Els ports de Sevilla, Màlaga i Cartagena van veure embarcar al llarg de 1610 més de 35.000 persones; es tractava majoritàriament dels moriscs d'origen granadí que ja havien estat deportats de la seua terra el 1570-71 i distribuïts per Andalusia i Múrcia. Per la seua part, els de les dues Castelles es van dirigir per terra cap a la frontera d'Irun, i van passar obligatòriament per Burgos; de finals de gener a finals d'abril van eixir unes 17.000 persones de Castella la Vella i el Regne de Toledo. El 1r de maig, Felip III va ordenar tancar la frontera amb França i que s'embarcaren tots a Cartagena. Cap allí es van encaminar els d'Extremadura i La Manxa en un nombre desconegut. Mentre això succeïa, s'havia decidit l'expulsió dels d'Aragó i dels de Catalunya, que fou decretada pel Rei el 17 d'abril de 1610. Els edictes dels virreis corresponents es van publicar el 29 de maig a Saragossa i Barcelona, i l'expulsió es va realitzar els mesos d'estiu.

Els moriscs catalans van ser els primers a ser transportats al Port dels Alfacs, al delta de l'Ebre. Desconeixem el destí final del seu èxode. Per a Aragó es comptava amb un detallat pla de deportació, elaborat pel virrei Aytona, que fixava les etapes de trasllat de les diverses poblacions cap als Alfacs; pla que després es va modificar sobre la marxa al permetre's l'eixida pels ports pirinencs d'Aragó i Navarra cap a França. No obstant això, en concentrar-se l'embarcació als Alfacs dóna la impressió d'un procés molt més centralitzat que al regne de València, on es van utilitzar múltiples ports. Pel dels Alfacs van eixir quasi 42.000 persones —d'elles algunes més de 3.500 catalanes—, i cap a França, pels passos pirinencs d'Aragó i Navarra, oberts de nou, unes 22.500. En total, i entre els mesos de juliol i setembre de 1610, van abandonar Espanya un poc més de 64.000 moriscs aragonesos i catalans.

Més treballós va resultar eradicar els que quedaven a la Corona de Castella. Si l'ordre del 28 de desembre de 1609 havia donat llibertat, controlada i durament fiscalitzada, perquè els de les dues Castelles i Extremadura pogueren abandonar Espanya, la del 10 de juliol de 1610 ordenava la seua eixida amb caràcter general, i aquesta afectava tant els castellans que no havien optat per l'autoexili com els d'altres regnes que hi hagueren a les dues Castelles i Extremadura. A més dels d'origen granadí, es tractava fonamentalment dels antics mudèjars castellans, molts d'ells molt integrats en la societat espanyola i que van litigar per a no ser expulsats. Els de Castella la Vella es van tornar a dirigir per Irún cap a França; els de La Manxa i Extremadura van embarcar a Cartagena. El procés va avançar molt lentament i en els primers mesos de 1611 el Rei va prendre una sèrie de disposicions dures per a expulsar-los a tots sense contemplacions i evitar el retorn dels ja deportats. El 22 de març es va ordenar l'eixida tant dels granadins que quedaven, o que hagueren tornat, com dels antics mudèjars castellans. Davant de les resistències cada vegada majors a les ordres d'emigrar, que contaven en molts casos amb el suport de les autoritats eclesiàstiques i municipals, es van enviar diversos comissaris que van rebuscar i van expel·lir els moriscs restants, ja en poc nombre. Per últim, cal assenyalar que el procés es tanca a començaments de 1614 amb l'expulsió dels murcians descendents dels antics mudèjars que habitaven, en especial, a la Vall de Ricote. Una primera cèdula reial de 8 d'octubre de 1611, publicada a Múrcia el 10 de novembre, es feia ressò del fet que, malgrat el que s'havia ordenat en el decret

d'expulsió de 9 de desembre de 1609, «se eceptuaron y reservaron los moriscos antiguos del Reino de Murcia que llaman mudéxares por entenderse que vivían christianamente», però que ara s'havia decidit la seua eixida. Aquesta ordre no va tenir tampoc efecte i es va haver de reiterar de nou per un ban del comte de Salazar, comissionat reial, donat a Hellín el 28 de novembre de 1613, que es basava en una cèdula reial de 19 d'octubre de 1613. Va ser publicat en diverses localitats del regne de Múrcia el 30 de novembre.

Aquests són els decrets principals que pretenc estudiar i comentar. Tots ells van ser impresos en el moment de fer-los públics i de quasi tots s'ha conservat un o diferents exemplars en arxius i biblioteques, i és molt possible que n'existisquen més, ja que no tots aquests impresos solts estan ben catalogats. L'interés que van despertar, i també la campanya d'apologia de l'expulsió, va fer que s'incorporaren d'immediat a obres majors. Sense ànim d'exhaustivitat assenyalaré els que considere més importants en la seua divulgació des del primer moment.

La recopilació més completa i més primerenca fou la que va realitzar Fr. Jaime Bleda com a complement del seu *Defensio Fidei in causa neophytorum, sive Morischorum Regni Valentiae, totiusque Hispaniae...*, publicada a València en 1610. L'obra, que tenia acabada des de 1604, havia ensopegat amb problemes per a la seua publicació en castellà i es va haver de traduir al llatí, cosa que va retardar la seua aparició. Va rebre llum verda començada ja l'expulsió dels valencians. Aleshores Bleda va decidir afegir un tractat titulat *De iusta morischorum ab Hispania expulsione*. Es tracta més d'una defensa de la justícia amb què Felip III havia obrat que d'un relat històric. En tot cas se centra en el Regne de València, que és el que Bleda coneixia millor i més directament. Per a la resta utilitza els bans d'expulsió publicats fins al juliol de 1610, és a dir, fins el de Castella inclusivament. Finalment, va decidir fer un resum en castellà del seu últim tractat llatí i publicar els bans, llevat del relatiu a Andalusia, que havia presentat en traducció llatina;⁶ va titular el resum *Breve relación de la expulsión de los moriscos del Reyno de Valencia*.⁷

Posteriorment, el 1618, Bleda va publicar la seua obra magna *Corónica de los moros de España*, on realitza succintament un comentari i comparació d'alguns dels bans, i en publica alguns i incorpora altres documents sobre l'expulsió als quals va tenir accés.⁸ Mentrestant Fr. Marcos de Guadalajara i Javier havia publicat les seues obres *Memorable expulsión...* i *Prodicion y destierro...*,⁹ on reproduïa o

6. Pàgines 519-523.

7. Va ser objecte d'una edició facsímil per les Librerías París-Valencia, València, 1980. Els bans d'expulsió que recull són el de València, (pp. 597- 601), el d'Aragó (pp. 602-606), el de «Castilla la Vieja y Nueva, Mancha y Extremadura» (pp. 607-612) i el de Catalunya (pp. 612-618).

8. Així, extracta el del regne de València a les pp. 995-996; va publicar el d'Andalusia (pp. 1038-1040) i el posterior aclariment dels dubtes d'aquest (pp. 1040-1041); comenta els de Catalunya i Aragó (1048), l'eixida lliure dels castellans, l'expulsió de Castella de 1610 i la seua reiteració de 1611 (pp. 1051-52)...

9. Fr. M. de Guadalajara, *Memorable expulsión y iustissimo destierro de los Moriscos de España*, Pamplona, 1613, i *Prodición y destierro de los moriscos de Castilla hasta el Valle de Ricote, con las dissensiones de los hermanos Xarifés y presa en Berbería de ... Alarache*, Pamplona, 1614.

extractava els principals bans.¹⁰ Alguns dels textos de Guadalajara van ser recollits per Florencio Janer a l'apèndix documental del seu llibre *Condición social de los moriscos de España*.¹¹ François Martinez a la seua tesi doctoral, *La permanence morisque en Espagne après 1609 (discours et réalités)*, recull els textos de tots els bans d'expulsió.¹² És una recopilació completa i molt útil, encara que no excessivament acurada en la seua transcripció, que s'ha de revisar amb les altres fonts.

En definitiva, em centraré en els següents decrets llegits, en la mesura que siga possible, als impresos originals:

- Regne de València (València, 22 de setembre 1609): Arxiu del Real Col·legi de Corpus Christi [ARCCC], *Mayans*, PV, 550, 18, i AGS, *Estado*, 2638bis, ff. 63-64.
- Aragó (Saragossa, 29 de maig 1610): ARCCC, *Mayans*, PV, 547, 28. Imprés a València per Pedro Patricio Mey, 1610.
- Catalunya (Barcelona, 29 de maig 1610): Bleda, *Defensio Fidei...*, pp. 612-618.¹³
- Andalusia, Regnes de Granada i de Múrcia i vila d'Hornachos (Madrid, 9 de desembre 1609; publicada a Sevilla per D. Juan de Mendoza el 12 de gener 1610): ARCCC, *Mayans*, PV, 550, 17. Impresa a València, al costat del portal de Serrans, 1610.
- Castella, ordre general (Aranda, 10 de juliol 1610; publicada a Madrid el 2 d'agost): ARCCC, *Mayans*, PV, 550, 14.
- Castella, reiteració (Madrid, 22 de març 1611): Guadalajara, *Prodicción...*, full 36. Janer, *Condición social de los moriscos de España*, Madrid, Impremta de la Reial Acadèmia de la Història, 1857, doc. CXXIX, pp. 345-346.
- Aclariment de l'anterior (Aranjuez, 3 de maig 1611): Guadalajara, *Prodicción...*, fulls 34v.-36r. Janer, *Condición social de los moriscos de España*, Madrid, Impremta de la Reial Acadèmia de la Història, 1857, Doc. CXXVIII, pp. 344-345.

10. Va publicar íntegres els del regne de València (*Memorable expulsión...*, fulls 109v.-112r.), Andalusia, Granada, Múrcia i la vila d'Hornachos (120r.-122r.) i Aragó (136r.-138r.). Va extractar el general de Castella (*Prodicción y destierro...*, fulls 31v.-32v.), la reiteració del ban de Castella (fulls 34v.-36r.). Va publicar (fulls 57r.-58r.) la carta al comte de Salazar ordenant-li l'expulsió dels «antics» de la vall de Ricote, però no el ban d'aquest últim. Entre altres diversos i importants documents també reproduïa, extractada, l'autorització per a l'eixida lliure dels de Castella i Extremadura (full 29) juntament amb les *Instrucciones al conde de Salazar sobre su salida*, donades a Madrid el 19 de gener de 1610 (full 30). Però ni tan sols esmenta el de Catalunya.

11. Publicat a Madrid, Impremta de la Real Academia de la Historia, 1857. Vull assenyalar aquí que al doc. CXIII, p. 329, titulat: *Bandos de expulsión de los moriscos de Aragón y Cataluña*, es limita a dir: «Aunque citados en las notas de las páginas 89 y 91, nos abstenemos de reproducirlos aquí por ser parecidos a los demás bandos dados sobre esta materia».

12. Va ser defensada a Montpeller en 1997 i reproduïda per l'*Atelier national de reproduction des thèses. Thèse à la carte*, Lilla. Configura el primer dels annexos de l'obra, pp. 479-495.

13. El ban de Catalunya va ser aplegat pel Dietari de la Generalitat de Catalunya i el podem localitzar a *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Volum III. Anys 1578-1611, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1996, p. 953-955.

- Moriscos antics de Múrcia (San Lorenzo 8 d'octubre 1611): Boronat, *Los moriscos españoles y su expulsión*, València, 1901, vol. II, pp. 285-287 (en notes, a partir d'un imprés de la Biblioteca de la marquesa de Cruïlles). F. Martínez, *La permanence morisque...*, p. 490, cita uns altres dos exemplars a la BNE, VE, 31-42 i en AGS, *Estado*, 252.
- Antics de Múrcia i vall de Ricote (Hellín el 28 de novembre de 1613, en virtut d'una cèdula reial de Ventosilla, 19 d'octubre 1613): F. Martínez, *La permanence morisque...*, pp. 492-495, basat en AGS, *Estado*, 252. La cèdula real a: Guadalajara, *Prodicción...*, fulls 57-58. També a Janer, *La condición...*, doc. CXLIV, pp. 361-362.

Amb aquests pressupòsits analitzaré diversos aspectes dels bans; començaré pel contingut de l'articulat, i estudiaré successivament els terminis i les condicions imposades per a l'eixida, les clàusules de salvaguarda que se'ls van donar i les penals amb què els van amenaçar, les diverses categories d'exclosos i les limitacions per a disposar dels seus béns. Cal tenir present que l'expulsió dels moriscos va ser un procés i que, en conseqüència, en la preparació i redacció dels bans es va poder comptar amb l'experiència inicial. Malgrat això, el govern es va veure obligat en alguns casos a fer aclariments al text principal del decret per a explicar algun aspecte incomplet o confús. Ens trobem, a més, amb el que podríem anomenar dues famílies documentals, que corresponen a les dues Corones; en efecte, existeixen diferències fonamentals entre els decrets de la Corona d'Aragó i els de la castellana, excepte en l'últim i definitiu d'expulsió dels moriscos de la vall de Ricote, que s'aproxima al model aragonés.

Analitzaré posteriorment les justificacions legals i ideològiques que s'utilitzen com a fonament dels decrets i, finalment, em centraré en el marc institucional pel qual es tramiten les ordres. També ací les diferències entre ambdues Corones són molt cridaneres, però dins de la Corona d'Aragó l'especificitat catalana permet, per contrast, aclarir millor la forma i el fons del procediment adoptat per la Monarquia per a dur a terme la terrible mesura.

Circumstàncies de l'expulsió

TERMINIS I CONDICIONS D'EIXIDA

Pel que fa al termini s'observa una gran diferència entre la Corona d'Aragó, on se'ls concedeix en els edictes un termini de tres dies per a abandonar els seus llocs i la Corona de Castella. Ací, al seu torn, es diferencia els primers expulsats, els de Granada, Andalusia del Guadalquivir, Múrcia i Hornachos, als quals s'atorga un termini de 30 dies, i els de les dues Castelles, La Manxa i Extremadura que disposen de dos mesos. Aquests terminis es veuen alterats en unes altres disposicions: així, el marquès de San Germán, comissari de l'expulsió de Sevilla, sols els dona als de la capital i la seua terra 20 dies. Per una altra banda, l'últim ban per a l'expulsió dels murcians de la Vall de Ricote els concedeix 10 dies.

Aquests terminis no s'han d'entendre al peu de la lletra, i estan en funció de la forma que la deportació adoptarà. Encara que no és la meua intenció entrar en detalls del procés, estudiat a la seua tesi per Manuel Lomas, els mateixos bans, que és el que m'interessa analitzar aquí, consideren dos grans models d'eixida: un, la pròpia de la Corona d'Aragó, i dels de la Vall de Ricote, sota el control i la direcció de comissaris enviats per la Monarquia; un altre, la manera més generalitzada a la Corona de Castella, que no especifica la forma que l'eixida adoptarà, i que, excepte en algun cas, no considera l'enviament de comissaris. Una excepció és el cas mencionat de Sevilla i la seua terra.

Vinculat estretament amb tot això està la indicació del port, o els ports, d'eixida. Ni al regne de València ni al d'Aragó s'especifiquen quins seran; és un tema que queda encarregat als comissaris, a qui els moriscs hauran d'oïr i seguir. Al ban de Catalunya es precisa, en canvi, que es tracta dels Alfacs de Tortosa, encara que el sistema de conducció serà també mitjançant comissaris. A la Corona de Castella el model general pot qualificar-se de prohibitiu: se'ls prohibeix que isquen per determinats territoris; en principi per cap dels de la Corona d'Aragó. Però en uns altres casos més que prohibició és possibilitats d'elecció limitada. Els que opten per l'eixida lliure autoritzada —no es tracta d'una expulsió forçosa— sols tenen disponibles els ports del nord d'Espanya o la frontera basconavarresa amb França. L'ordre reial de 10 de juliol de 1610, que afecta els castellans, limita l'eixida als ports de Múrcia i Andalusia. En canvi, als bans d'expulsió dels murcians de 1611 i 1613 es fixa com a port d'embarcament exclusiu el de Cartagena. I, finalment, el de 22 de març de 1611 deixa les circumstàncies de la seua eixida a l'arbitri del comte de Salazar, comissari general encarregat de la gestió en aquest moment.

És interessant considerar també la destinació que els bans assignen als expulsats; al del regne de València s'especifica expressament que seran portats a Barbaria, cosa que no es torna a mencionar en la resta de bans. Com a contrapartida, el ban valencià deixa oberta la porta a l'eixida cap a «otros reynos [...] sin entrar por ninguno de los de España»; la clàusula és suficientment ambigua com per pensar que els deixa anar als territoris italians de la Monarquia, però molt possiblement el legislador pensava en terres d'altres prínceps cristians. L'ambigüitat es manté en alguns altres dels bans de Castella, concretament en els dels anys 1609 i 1610, ja que el Rei els expulsa dels seus «Reynos y Señoríos de España», però no diu res dels no espanyols. Caldrà esperar a la reiteració de 23 de març de 1611 perquè se suprimisca primer la menció «... de España», i es precise després que alguns, els que tenien certificats de bons cristians, hauran de ser dirigits a terres de cristians, sempre que no siguen de la Monarquia Hispànica.

La menció a Barbaria del ban valencià degué considerar-se políticament incorrecta, ja que quedava massa evident que s'estava enviant cristians batejats, per molt heretges i apòstates que foren en la consideració real, a terres de musulmans. Al ban d'Aragó la menció desapareix: seran embarcats cap a «adonde hubieren de yr». Per contrast el ban català té dues variants fonamentals: per una banda se'ls deixa llibertat de destinació («pera anar en altres terres, fora dels regnes de Sa Magestat, ahont ells voldrán»). Però a més és el primer ban, i l'únic, en què el problema dels

xiquets menors queda palès en l'articulat:¹⁴ els que es dirigisquen cap a terres d'infidels (eufemisme per a evitar el terme més clar de Barbaria) no podran portar amb ells els xiquets menors de set anys ni les seues esposes cristianes velles, si elles no els volen acompanyar.

CLÀUSULES DE SALVAGUARDA I PENALS

A la Corona d'Aragó s'inclouen diverses clàusules de salvaguarda dels moriscs. Les més àmplies són les valencianes, seguides de les aragoneses, quasi idèntiques, mentre que les de Catalunya no hi són tant. Hi ha una de tipus general per la qual se'ls assegura que no rebran maltractament en les seues persones ni béns, de paraula ni d'obra. La diferència és que mentre al regne de València i al d'Aragó s'especifica que serà fins a desembarcar, a Catalunya només es fan garanties de protecció fins a l'embarcament. La raó és que el Consell Reial de Catalunya no podia pretendre tenir jurisdicció sobre les flotes, fossin les reials o les mercants. Aquesta salvaguarda general es complementa al regne de València i al d'Aragó amb una altra d'específica dirigida als cristians vells, i en especial als soldats, que els protegeix del mateix. A València encara s'arriba més lluny i, a més de prevenir els caps de les flotes en contra del maltractament, s'autoritza que de cada expedició puguin tornar 10 moriscs per tal d'informar la resta de les condicions del viatge i el desembarcament. El temor inicial a la resistència morisca justifica aquesta salvaguarda després omesa.

Hi ha altres tipus de clàusules de tipus penal; generals unes, com la pena de mort amb què s'amenaça tot morisc que no accomplisca el ban; més específiques unes altres, com les que els comminen a no eixir dels seus llocs mentre no arribi el comissari ni anar «descontrolats» pels camins, ja que podien ser desvalisats i agafats per qualsevol que els trobara, i fins i tot morts si es resisteixen. Es prohibeix l'ocultació o destrucció de qualsevol tipus de béns sota la pena de mort a tots els veïns del lloc on això ocorreguera. Finalment, també hi ha penes de galeres per als cristians vells que ajuden els moriscs a escapar del desterrament o a ocultar béns; al regne de València i al d'Aragó es fixa en sis anys mentre que a Catalunya en cinc, però queda obert l'arbitri judicial.

En canvi a la Corona de Castella, amb l'excepció de l'últim ban, pel qual s'expulsa els de la Vall de Ricote, se'ls atorga salvaguarda per tal que durant el termini fixat per a eixir puguin desplaçar-se lliurement amb la finalitat de vendre els béns mobles. En canvi, als de la vall de Ricote se'ls aplica la mateixa normativa que als de la Corona d'Aragó, pel que fa a moviments i ocultació de béns, cosa que no s'inclou entre les clàusules dels altres bans. Tots els bans castellans inclouen l'amenaça de mort o confiscació de béns per a tot aquell que hi romanga passat el termini, sense necessitat de procés. I als que ajuden a ocultar-se, el rei els amenaça amb la pèrdua de «todos sus bienes, vasallos y fortalezas, y otros heredamientos. Y [...] de] qualesquier mercedes que de mí tengan».

14. La prohibició afectarà també els de la Corona de Castella, però no es recull directament als bans sinó en un altre tipus d'ordes.

CATEGORIES D'EXCLOSOS

El ban del regne de València és el que ofereix un ventall més ampli de tipologia d'exclosos, però alhora la seua redacció presenta aspectes no suficientment aclarits que seran corregits en els posteriors. Es permet que es queden el 6% de cada localitat amb la finalitat que «se conserven las casas, ingenios de açúcar, cosechas de arroz, y los regadíos, y puedan dar noticia a los nuevos pobladores que vinieren», amb algunes condicions i preferències: sols hi podran romadre els fills sotmesos a la pàtria potestat, seran preferits els més vells, que siguen llauradors i que es considere que es comportaran com a bons cristians. Aquesta clàusula excepcional quedarà anul·lada poc després per una crida del virrei Caracena de 9 de gener de 1610 i no apareix en cap altre ban més.¹⁵

Exceptua també el ban valencià els moriscs que puguen considerar-se assimilats i bons cristians. La redacció separa dues realitats: en la primera el que se'ls exigeix és que hagen viscut durant dos anys «entre christianos, sin acudir a las juntas de las aljamas»; en la segona es demana que estiguen autoritzats pels prelats a combregar, cosa poc comuna al regne de València.

El tercer conjunt d'exclosos correspon als matrimonis mixtes i als xiquets. De forma general es permet que romanguen els menors de 4 anys els pares dels quals volgueren deixar-los. Era un compromís entre l'exigència dels eclesiàstics, que demanaven la seua permanència obligada, i l'interés dels militars per evitar tensions durant la deportació. Veurem com s'aconsegueix aquest equilibri en uns altres territoris. Pel que fa als matrimonis mixtes ja al principi es fixa que si el baró és cristià vell tota la família se'n considera i s'hi ha de quedar; en el cas invers, la que ha de romandre és la dona cristiano vella i els seus fills menors de sis anys. Ací no es té en compte que això significa una separació forçosa del matrimoni, cosa que al seu torn tenia unes implicacions canòniques greus i complexes.

Entre els casos no recollits al regne de València estan els esclaus, cosa que serà corregida en tots els següents bans, com el relatiu a Andalusia, Granada i Múrcia, on són els únics exclosos. Encara que, a les instruccions aclaridores que Felip III es va veure obligat, a fer s'ofereix una àmplia relació de casos. Les famílies on el marit siga cristià vell tindran aquesta categoria mentre que els matrimonis mixtes on el baró siga morisc hauran d'eixir sota les condicions següents: en cas d'anar a terres obedients a Roma podran portar tots els fills, però si van a «Berbería o otra tierra de infieles» hauran de deixar els fills menors de set anys i la muller només emigrarà si ho desitja. Es quedaran els orfes «de tierna edad doctrinados en la fe» que no tinguen qui es faça càrrec d'ells; els vells incapaços de caminar; els descendents de moros de Barbaria o de turcs que hagueren vingut a convertir-se, sempre que siguen bons cristians; els descendents dels que es van convertir abans de l'ordre general de conversió donada pels Reis Catòlics, si són bons cristians i amb aprovació dels bisbes.¹⁶

15. Boronat, *Moriscos*, II, doc. 22, pp. 569-571.

16. Aquestes instruccions vans ser publicades per Bleda, *Corónica*, pp. 1040-41.

El ban d'Aragó recull, i perfecciona, allò principal del valencià. És l'únic de la resta que incorpora els bons cristians. I ho fa de forma general: «Se puedan quedar los que notoriamente fueren buenos christianos, de la cual notoriedad nos haya de constar por bastantes y legítimas informaciones».¹⁷ Es manté la possibilitat que els xiquets menors de quatre anys puguin quedar-se si ells volen i els seus pares ho permeten. En el cas dels matrimonis mixtes entre morisc i cristiana vella la permanència d'aquesta es deixa a la seua voluntat; és una forma de salvaguardar el vincle matrimonial. No queda clar, en canvi, si els xiquets menors de sis anys es quedaran en el cas que la mare opte per anar-se'n: «Los hijos que tuvieren, menores de edad de seys años, quedarán con la madre, si ella quisiere quedarse». S'hi inclou, a més, una altra categoria d'exclusos: la dels musulmans que hagueren vingut voluntàriament de Barbaria per fer-se cristians i els seus descendents, així com la ja indicada dels esclaus.

El ban relatiu a Catalunya, encara que presenta una redacció més complexa però més precisa que l'aragonés, manté les mateixes excepcions amb poques distincions importants. Així, no es mencionen els bons cristians. Una altra diferència notable és la que afecta els xiquets i els orfes. Els pares no podran endur-se els menors de set anys «a terres de infels», sols podran fer-ho a terres «obedients a la Santa Sede Apostòlica». Els que no accepten la condició els hauran de deixar i seran encomanats per al seu manteniment i educació a persones acreditades i devotes. El mateix es farà amb els orfes. L'objectiu és «que uns y altres puguin esser ben adoctrinats en la santa fe cathòlica». Aquesta limitació a l'expulsió dels infants, que no apareix en cap altre ban, es va aplicar als andalusos amb posterioritat a la publicació del decret, com hem vist. La raó està en les reticències de Roma al fet que innocents criatures batejades foren enviades a terres islàmiques, on inevitablement abandonarien la fe cristiana.

Si bé, com s'ha dit, el ban d'expulsió d'Andalusia, regnes de Granada i de Múrcia i vila d'Hornachos sols exclou els esclaus, els que afecten Castella i Extremadura ampliaran les categories. En el general de 10 de juliol de 1610 se salven els matrimonis mixtes de cristià vell i morisca, ja que com s'ha dit aquestes famílies es consideren com a cristians vells a tots els efectes. També, els que van venir de Barbaria a convertir-se; els esclaus, tant els moros i turcs, com els mateixos moriscs granadins.¹⁸ I, apareixen per primera vegada, «los clérigos, frailes y monjas» moriscs.¹⁹ Més estricte fou el ban de 23 de març de 1611 per a la perfecció de

17. A les instruccions reials al virrei Aytona es poden veure reflexions interessants prèvies a la redacció final: «Se entiende que ay pocos moriscos en esse Reyno que ayan vivido como christianos, todavía, por si huviere algunos, es mi voluntad que puedan quedar los que notoriamente fueren buenos christianos». A continuació s'explica, de forma un poc confusa, que, en el cas d'aquells moriscs que conste públicament als seus conveïns que són bons cristians, se sol·licitarà informe als prelats, ja que si hi ha cap dubte han de ser expulsats directament (Guadalajara, *Memorabile expulsión...*, full 132v.).

18. S'ha d'entendre així de la dualitat que estableix el text: «Ni los que fueren esclavos, ni los moriscos esclavos que quedaron de la rebelión de Granada».

19. L'articulat que desenvolupa el ban d'expulsió dels de la Vall de Ricote exclou aquestes mateixes categories que el general de Castella.

l'expulsió dels moriscs de Castella. En aquest ban, si bé es mantenien les categories anteriors, es decretava l'expulsió dels que tenien informes favorables d'haver estat bons cristians «por la gran sospecha que se tiene destas informaciones»; dels granadins que havien sigut esclaus però que en el moment de publicar-se el ban general eren ja lliures, i fins i tot dels moriscs «antiguos», és a dir d'aquells que ja vivien a Castella en temps de la conversió general de 1502 i que, segons sembla, havien escapat de l'ordre general. D'aquesta última categoria sols s'exceptuaven els que estigueren tan integrats en la societat cristiano vella que no visqueren en barris o carrers considerats propis de moriscs, ni constaren a cap llista de pagament de tributs específics dels moriscs. Serien expulsats «todos aquellos que huvieren vivido, en pueblos o barrios o calles, separados, aviéndose tratado como tales, alistándose, pagando la farda o otro pecho de moriscos, en que no contribuyessen los cristianos viejos».

DISPOSICIÓ SOBRE ELS BÉNS

En la normativa sobre la disposició que els moriscs poden fer dels seus béns s'observa un contrast brutal entre els de la Corona d'Aragó i els de la Corona de Castella, i dins d'aquests entre els anomenats antics i els granadins dispersats després de la Guerra de Granada. Als de la Corona d'Aragó sols se'ls permet traure els béns mobles que pogueren portar damunt seu. Els bans dels regnes de València i d'Aragó són molt concisos en aquest punt, mentre que el català especifica alguna cosa més, en particular sobre allò necessari per al viatge. Es produeix ací una lleu però interessant modificació d'un ban a un altre. Al del regne de València es precisa que, encara que el proveïment durant la travessia correrà a càrrec del rei, convé que ells porten també queviures. Al ban de Catalunya s'especifica que en cas de no embarcar en les galeres reials hauran de dur els queviures i els diners necessaris per al viatge; i s'afegeix una postil·la: hauran de pagar els drets a la Generalitat i uns altres si és el cas, pels béns que es traguin. A l'aragonés se'ls adverteix que porten el que necessiten per al seu manteniment; el compromís d'alimentar-los ha desaparegut, però tampoc no es menciona el pagament de taxes.²⁰

A Castella, si bé els béns arrels queden incorporats a la Reial Hisenda, les disposicions inicials permeten als moriscs disposar dels seus béns mobles i semovents. Així al d'Andalusia... es diu:

«Y aunque pudiera justamente mandar confiscar y aplicar a mi hazienda todos los bienes muebles y rayces de los dichos moriscos, como bienes de proditores de crimen lesa magestad divina y humana, todavía, usando de clemencia con ellos, tengo por bien que puedan, durante el dicho tiempo de treynta días, disponer de sus bienes muebles y semovientes».

20. Les instruccions al virrei Aytona ens ho aclareix: tenint en compte que a Aragó els naturals poden traure tots els diners, or i planta que volgueren, si paguen els drets corresponents a la Generalitat pareix millor no dir res sobre la qüestió en el ban mentre es compleixi el fur (Guadalajara, *Memorable expulsión...*, hoja 135).

La possible destinació del producte obtingut per la venda d'eixos béns queda limitat. En principi no podran traure «moneda de oro, plata ni joyas, ni letras de cambio», ni mercaderies prohibides, ni tan sols productes estrangers, o comprats a estrangers. Es volia aprofitar la mesura per a impulsar la ja declinant manufactura castellana. I haurien de pagar els corresponents drets duaners. Únicament se'ls permetia, com en el cas català, traure els diners necessaris per al viatge. Malgrat això, al ban general d'expulsió dels castellans, de 10 de juliol de 1610, després d'expressada la prohibició anterior, ja obria la porta per traure monedes i metalls preciosos, amb una dura contrapartida: hauran de pagar al fisc la meitat del que portaren i no podran compaginar-ho amb mercaderies; o porten mercaderies o porten diners, metall i joies.

A mesura que avança el procés d'expulsió de la Corona de Castella i més dificultats troba el govern hispànic per a «perfeccionar-lo», és a dir, per a fer front a la resistència d'aquells que basant-se en múltiples arguments tracten d'evitar ser expulsats, ha de fer concessions majors per tal d'animar-los a eixir. Tenint en compte només els bans, es constata que en el del 23 de març de 1611, pel qual es pretén expulsar tots els que queden a Castella, es permet als que han obtingut sentències favorables per a romandre, que puguin vendre els seus béns immobles. La mateixa concessió es farà als moriscs antics, coneguts també com a mudèjars, del regne de Múrcia, però no als granadins. Es manté, no obstant, el dur gravamen de la meitat dels diners i joies que tragueren.

En definitiva, hi ha una notable diferència entre el tracte donat als moriscs de la Corona d'Aragó, obligats els uns a partir amb el que podien dur al damunt i, en el cas dels aragonesos, a carregar amb les despeses de l'aprovisionament durant el viatge, i la possibilitat dels castellans de poder vendre els seus béns immobles. La raó fonamental s'explica en els mateixos bans: el rei havia decidit concedir els béns deixats pels moriscs als senyors.²¹ D'ací vénen les dures condemnes, ja mencionades, a aquells que tractaren de destruir-los: pena de mort a ells i tots els conveïns; cosa que per la seua pròpia duresa resultava inaplicable. L'estranyament dels moriscs de la Corona d'Aragó va fer esclatar el terrible problema de la piràmide censalista que s'havia anat construint des de dècades. Allò significatiu és que el ban de Catalunya s'anticipa en el seu articulat al problema, que ja s'havia manifestat amb duresa al regne de València, i tracta de defensar els interessos dels creditors censalistes, sota l'aparença d'afavorir els senyors de moriscs. Ho fa reconeixent que tots els béns mobles i semovents que queden, juntament amb els immobles, seran per als senyors, però, i és un però important, aquests s'hauran de comprometre davant de notari a assumir les càrregues de tot tipus, incloses per descomptat els censals, que graven les terres, i també els deutes dels moriscs. S'observa en aquesta disposició la intervenció de la Real Audiència de Catalunya en el procés d'elaboració del ban d'expulsió.

21. La cessió als senyors no s'especifica en el ban d'Aragó; la raó s'explica també en les instruccions al virrei Aytona: «No se declara nada en quanto a aplicar a los barones y dueños de vassallos moriscos los bienes rayzes que ellos dexaren ni los bienes muebles que no pudieren llevar, porque en esto se podrá dar allá la orden que más pareciere» (Guadalajara, *Memorable expulsión...*, full 134).

Forma de tramitació

Com instruments jurídics que són els bans, cal considerar l'òrgan del qual emanen, la fonamentació jurídica de la decisió i el procediment de la seua posada en execució. La forma en què els decrets es fan públics és important perquè manifesta el camí institucional que el document ha seguit, i això, al seu torn, no és indiferent sinó que reflecteix la jurisdicció de la qual la decisió emana. Es podria dir que en últim terme tot es basa en l'autoritat del rei, però, fins i tot aquesta afirmació, va ser objecte de debat en la condemna dels moriscs, per tal com la jurisdicció secular podia entrar en conflicte amb l'eclesiàstica. El rei no tenia autoritat per a donar sentències per heretgia, la competència de la qual corresponia, per delegació papal, als inquisidors. Per tant, la condemna sols podia basar-se en delictes sobre els quals el rei tinguera la jurisdicció, i d'aquests el de major gravetat era la traïció. I així es farà. És del rei de qui en darrer terme emanen les ordres d'expulsió, i totes, excepte una, presenten un tret bàsic comú, encara que es facen públiques per diferents vies.

El tret comú és que les cèdules i cartes reials que donen força a la decisió vénen ratificades per diversos secretaris del Consell d'Estat, indiferentment que es dirigisquen a la Corona d'Aragó o a la de Castella. Ni el Consell Reial ni el d'Aragó intervenen en la proclamació. Veiem doncs que la carta reial al virrei de València, marquès de Caracena està ratificada per Andres de Prada, igual que la cèdula que ordena l'expulsió dels andalusos; la dirigida al marquès d'Aytona, virrei d'Aragó, ho va ser per Antonio de Arostegui, qui també ratifica la general de Castella i les reiteracions de les ordres de Castella i Múrcia. La cèdula que ordena l'expulsió dels de la vall de Ricote venia ratificada per Juan de Ciriza. Tots ells ho van fer com a secretaris del Consell d'Estat. És, en definitiva, aquest alt òrgan de l'administració de la Monarquia el que empara la decisió de Felip III, i no els consells territorials de les corones de Castella i d'Aragó.

Ara bé, si comparem la forma en què es fa pública l'ordre reial en els principals decrets d'una i l'altra Corona observem diferències notables. Tant en la d'Andalusia, Granada, Múrcia i la vila d'Hornachos, com en la general de Castella, el que es fa públic és la cèdula del rei dirigida directament a tots els súbdits. Per contra, als bans dels regnes de València i d'Aragó l'ordre immediata ve signada pel virrei corresponent i incorpora, de forma més o menys literal, la carta reial que li es dirigida, almenys pel que fa al regne de València. Si bé el decret final d'expulsió dels murcians adopta una forma semblant, presenta al seu torn un matís que cal destacar; comença així: «Por quanto Su Majestad ha mandado por particular cédula suya a mí dirigida que sean expelidos...», i a continuació s'insereix i integra la carta dirigida al comte de Salazar, que en virtut de la mateixa dóna les ordres concretes corresponents: «Por tanto, para que tenga cumplido efecto la determinada voluntad de Su Magestad mando que en ejecución della se guarden las órdenes siguientes...». És a dir, el nivell d'implicació del responsable directe de fer complir el mandat reial és en aquest cas menor que en els regnes de València i d'Aragó.

Finalment, tenim una de les ordres que es dirigeix als corregidors i altres autoritats locals (22 de març 1611) encarregada de fer complir el ban general, aquesta

més simplificada cal que sigui considerada una reiteració de l'ordre d'expulsió general dels castellans. Amb tot, una altra de semblant, la de 8 d'octubre de 1611 per la qual es reiterava l'ordre d'expulsió dels murcians, tenia la forma d'una cèdula reial de caràcter general i així es publicà.

Nosaltres sabem que la independència d'actuació dels virreis era limitada i més encara en la preparació de les disposicions per a l'expulsió, discutida llargament entre el govern hispànic i els virreis;²² el públic que escoltava els bans no havia de saber necessàriament això i el que podia deduir de la seua lectura als regnes de València i d'Aragó era que el virrei havia desenvolupat l'ordre i donava força legal al decret, que estava signat per ell. A Castella, per contra, el que «parlava» era el rei, i els comissaris encarregats de l'expulsió es limitaven a ordenar la publicació d'una ordre reial. Diferències subtils que, això no obstant, reflectien la major autoritat de la qual havien de considerar-se investits els *alter ego* reials als territoris forals enfront dels comissaris extraordinaris a la Corona de Castella. Cenyint-nos als bans i sense voler analitzar la pràctica, trobem el marquès de San Germán limitant, per l'autoritat de què estava investit i en el mateix acte de publicació de la cèdula reial, el termini d'eixida dels sevillans d'un mes a vint dies.

Cal fer una última observació als bans signats pels marquesos de Caracena i Aytona; són ratificats pels seus secretaris personals, no pels membres de les audiències respectives com solia ser habitual. I això ens porta a l'última qüestió: l'anàlisi del ban d'expulsió dels catalans. És un document pràcticament desconegut per la historiografia. Ni els autors clàssics, ni els que més directament s'han ocupat dels moriscs catalans, com Joan Reglà o Carmel Biarnés, es van detindre a analitzar el ban.²³ He de reconèixer que no he aconseguit localitzar cap exemplar imprés del ban original, i que fins a l'edició dels Dietaris de la Generalitat de Catalunya,²⁴ l'única versió que conec és la transmesa per Bleda a la *Breve relación*.

És un text singular. Encara que a l'igual que el d'Aragó estava basat en el valencià, presenta diferències importants. Algunes, les de l'articulat, ja han estat assenyalades. Però la principal consisteix en la intervenció de l'Audiència de Catalunya en la presa de decisions. En efecte, igual que en els casos dels regnes de València i d'Aragó, l'edecte està donat pel virrei del territori, en aquest cas pel duc de Monteleón, però mentre que els altres virreis es limiten a posar en execució una ordre del rei, a Catalunya és el virrei mateix, en compliment d'una sentència de l'Audiència, qui ordena l'expulsió: «Sa Excellencia, inseguint la conclusión en lo S. R. Consell

22. S'han indicat dalt alguns exemples en el cas d'Aragó a partir de la documentació publicada per Guadalajara.

23. Reglà (*Estudios sobre los moriscos*, Barcelona, Ariel, 1974, pàg. 100) es va limitar a recollir el breu paràgraf que Boronat va dedicar al tema, basat en el text publicat per Bleda a la *Breve relación...* (*Moriscos*, II, pàg. 301). Biarnés (*Els moriscos a Catalunya*, Ascó, 1981) segueix Reglà. Per la meua banda he exposat amb anterioritat les idees que segueixen a: «Felipe III y la Corona de Aragón», *La Corona de Aragón, siglos XII-XVIII*, (Ernest Beleguer i Felipe V. Garín, eds.), València, Generalitat Valenciana- Seacex, 2006, pp. 241-265.

24. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya. Vol. III. Any 1578 a 1611*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1996, p. 953-955.

feta en lo proces que en la Regia Cort se porta, a instancia del procurador fiscal, a relació del noble y amat conseller de la Sa Magestat, Don Pedro Soler, Jutge de la Regia Cort, diu, notifica y mana...». I són els membres de l'Audiència els que ratifiquen l'ordre del duc de Monteleón. D'aquesta forma es donava major cobertura legal a una decisió de gravíssimes conseqüències per a les persones i béns de milers de famílies morisques, que pel que fa als altres territoris de la Corona d'Aragó descansava en una ordre personal del rei. I sobretot, es procurava evitar caure en contrafacció. En efecte, el duc de Monteleón havia advertit a començaments de març que al Principat es remarcava l'existència d'una constitució de Ferran el Catòlic de 1503 en la qual es comprometia a no expulsar els moros i per tant, si es pretenia que l'expulsió no motivés problemes entre els catalans, com era d'esperar, s'havia de justificar bé: «Para que si acaso es su real voluntad que esta gente salga, se pueda en el fundamento dar motivos que justifiquen la resolución no embargante la dicha constitución, y disponer las circunstancias y forma de hazerlo de manera que todo tenga buen subceso con suavidad y satisfacción de la tierra». El Consell d'Estat va apuntar a l'esborrany de la consulta al rei que l'existència d'eixa constitució no impediria que els moriscs catalans foren expulsats, encara que després va matisar diplomàticament i va acceptar que convenia explicar en el ban els motius per a revocar el fur per al benefici del Principat. No obstant això, acabada ja l'expulsió, el procediment seguit per Monteleón provocà el malestar en alguns membres del govern virregnal. El vicecanceller, i president, del Consell d'Aragó va denunciar que el virrei no havia guardat l'ordre reial quan va procedir a obrir un procés als moriscs davant de l'Audiència. Afirmava «que esto fue y es de mucho inconveniente y no se pudo ni debía hazer, porque es dar a entender que procedió dellos la resolución [d'expulsar-los] y no de Su Magestad, y con esto alargan sus fueros y jurisdicción». És a dir, veia amb mals ulls que a Catalunya s'haguera recorregut a un procediment distint que feia recaure la decisió en les autoritats del Principat i no en una ordre reial, cosa que reforçava les institucions catalanes, encara que fossin les del rei enfrontades a l'absolutisme. I conclouia: «conviene darlo por ninguno», o siga, negar valor jurídic a l'ordre d'expulsió. Davant d'això el Consell d'Estat recomanava prudència en les mesures que es prengueren.²⁵

Evidentment, les friccions entre les diverses instàncies del govern no van transcendir al públic. El que es va poder constatar en escoltar el ban del duc de Monteleón és que eren el virrei de Catalunya i els magistrats de l'Audiència els que, com a conseqüència d'un procés general realitzat contra els moriscs, havien decidit la seua expulsió, que completava la que ja s'havia efectuat en altres regnes de la Monarquia. Si en el ban relatiu a Aragó, elaborat i publicat al mateix temps, quedava clar que l'ordre procedia del rei no succeïa el mateix amb el de Catalunya. Ací es el Consell Reial —el Virrei i l'Audiència— els que han resol per via judicial l'expulsió, i Monteleón, amb l'aval dels jutges, fa pública la resolució judicial. Crec que no és necessari insistir en les profundes diferències en el procediment que això suposa, i que expliquen el malestar del govern hispànic.

25. AGS, *Estado*, 228/2.

Arguments justificatius

Per acabar exposaré els arguments que els bans utilitzen per a justificar l'expulsió. En aquests es mesclen els religiosos amb els defensius, la història amb el perill imminent que les conspiracions morisques suposen i es ressalta la paciència i la bondat del rei i els múltiples consells que ha obtingut d'homes doctes i sants. És a dir, es destaca que el rei ha tractat d'evitar haver de prendre la decisió, però que han estat els mateixos moriscs amb el seu pertinaç rebuig del cristianisme i les seues insistents conspiracions els que l'han obligat, i que, arribat el moment, el rei ha optat per expulsar-los encara que podria haver aplicat càstigs més durs. Açò és en resum l'argumentació que s'utilitza. Una vegada més els canvis que es produeixen entre uns bans i els altres són d'interès, ja que suposen, tant una adequació a circumstàncies específiques de cada territori, com una justificació legal una mica més sòlida.

El ban del regne de València es basa en una carta de Felip III al virrei Caracena que no he pogut localitzar a cap registre i sospite que tal volta no existeixi com a tal document sinó que siga una adaptació de diferents documents, en particular de l'enviada als nobles valencians.²⁶ La carta comença destacant els esforços fets per evangelitzar-los i el seu poc èxit: l'experiència ha mostrat —«se ha visto»— que «ninguno se ha convertido». A pesar d'això, i en contra de l'opinió de «muchos, y muy doctos y santos hombres» que l'advertien del perill de continuar amb eixa situació, va fer un nou intent reunint una junta a València «para ver si se podía escusar el sacarlos destos Reynos». Front a la benevolència règia, ha persistit la postura recalcitrant dels moriscs que conspiren contra el rei. Els informes dels espies són la prova definitiva: «He entendido, por avisos ciertos y verdaderos, que continuando su apostasía y prodición, han procurado y procuran por medio de sus embaxadores, y por otros caminos, el daño y perturbación de nuestros Reynos». I davant del perill «evidente» en què està el regne de València no li ha quedat més remei, per atendre a la seua conservació i seguretat —argument principal— i «cesse la heregía y apostasía» —raó secundària—, que expulsar-los.

Es tracta d'un text narratiu en què l'argumentació legal queda diluïda. Això tenia l'avantatge d'arribar més fàcilment al públic que ho escoltara, però debilitava jurídicament el text, com s'observa en comparar-lo amb d'altres textos. En primer lloc amb una de les cartes, datades a Segòvia el 4 d'agost de 1609, que Felip III dirigí als estaments del regne i que va publicar Escolano.²⁷ En aquesta carta es desenvolupa i explica amb major detall en què consistia aquest perill «evidente»: «Embiaron personas a Constantinopla y a Marruecos a tratar con el Turco y con el rey Muley Cidán pidiéndoles que el año que viene embien sus fuerças en ayuda y socorro; asegurándoles que hallarán ciento y cinquenta mil hombres de pelea, tan moros como los de Berbería, que les asistirán...». És a dir, al tradicional perill otomà se

26. AGS, *Estado*, 2638bis, ff. 101-103; publicada amb certes variants per Escolano, *Historia de Valencia*, columnes 1864-1867.

27. *Ibid.*

li suma ara el proinent del Marroc, on el «rey Muley Cidán va estableciendo su reynado, y ha tratado con los hereges de las tierras marítimas de septentrion que le den navíos para passar acá su gente, y se lo han concedido». Darrera de l'acurada frase es resumeixen múltiples anys d'oscil·lacions en la guerra civil marroquí que enfrontava els diversos fills d'Ahmad al-Mansur en la lluita pel control del regne, i que feia difícil pensar que pogueren llançar-se a aventures exteriors. I se li sumen unes negociacions poc creïbles amb els holandesos per a facilitar el trasllat de les tropes marroquines a la Península. L'amenaça és imminent, per a l'any que ve; i el perill greu: «Y si estos y los demás enemigos nuestros cargan a un mismo tiempo, nos veremos en el peligro que se dexa entender».

Si m'he detingut en aquest passatge és perquè recull l'argument principal —el perill marroquí— que es va tenir en consideració a la reunió del Consell d'Estat de 4 d'abril 1609.²⁸ Som, doncs, davant del càrrec fonamental en què es basa la condemna dels moriscs valencians i castellans, ja que la carta del rei inserida al ban fa referència a ambdues comunitats. L'amenaça d'invasió marroquí, que comptaria amb la col·laboració holandesa naval, amb els quals per cert s'acabava de signar la treva dels Dotze Anys, va ser la justificació jurídica per expulsar els moriscs. Sobta, en tal cas, que l'argument s'haja eliminat del ban valencià; tal vegada resultava poc creïble? En ell l'explicació es condensa en una breu frase:

«Pero aviéndose sabido que los desse [Regne de València] y los deste de Castilla pasaban adelante con su dañado intento, y he entendido, por avisos ciertos y verdaderos, que continuando su apostasía y prodición, han procurado y procuran por medio de sus embaxadores, y por otros caminos, el daño y perturbación de nuestros Reynos».

Si és parc en les detalls sobre el perill que plana sobre la Monarquia Hispànica, tampoc s'estén més en argumentacions generals de dret que recolzen la decisió presa:

«Y desseando cumplir con la obligación que tengo de su conservación y siguridad, y en particular la desse de Valencia, y de los buenos y fieles súbditos dél, por ser más evidente su peligro, y que cesse la heregía y apostasía; y aviéndolo hecho encomendar a Nuestro Señor, y confiado en su divino favor, por lo que toca a su honrra y gloria, he resuelto que se saquen todos los moriscos desse Reyno, y que se echen en Berbería».

A pesar de la calculada ambigüitat de la justificació, allò bàsic és en primer lloc l'obligació de la defensa dels regnes i en segon lloc i conseqüentment l'eradicació de l'heretgia i l'apostasía dels moriscs. No podia ser d'una altra forma, ja que és

28. Manuel Danvila, *La expulsión de los moriscos españoles*, València, Universitat de València, Granada i Saragossa, 2007, doc. XLVI, pp. 328-339. Publicat inicialment a Madrid en 1889. Florencio Janer, *Moriscos*, pp. 274-277.

el delictes de traïció el que el rei castiga, no el d'heretgia, que escapava de la seua competència. Però l'hàbil mescla de motivacions espirituals i temporals que es fa en l'exposició de les causes portaria els oients a pensar que ambdues tenien la mateixa validesa legal. En definitiva, se'ls expulsava per heretges i traïdors.

He destacat l'adjectiu «evidente» que apareix tant a la carta com al ban. Veurem que presenta variacions en cadascun dels tres bans de la Corona d'Aragó, i n'intentaré una explicació.

El segon ban en elaborar-se i publicar-se fou el que afectava els moriscs d'Andalusia, regnes de Granada i de Múrcia i vila extremenya d'Hornachos. Té una argumentació més completa i és presentada de manera diferent. Comença amb una afirmació general que fa descansar la decisió en la cristiana raó d'estat: «Por quanto la razón de bueno y christiano gobierno obliga en conciencia a expeler de los reynos y repúblicas las cosas que causan escándalo, daño a los buenos súbditos y peligro a el Estado, y sobre todo ofensa en deservicio a Dios Nuestro Señor». Acceptat aquest principi, calia demostrar que existia aquest perill, per la qual cosa es recorre, de nou, a l'experiència: «Aviendo la experiencia mostrado que todos estos inconvenientes ha causado la residencia de los christianos nuevos moriscos en los reynos de Granada, Murcia y Andalucía». I a continuació la història serveix per a demostrar-ho, començant per l'alçament de Granada, on a més feu «atroces muertes y martyrios a todos los sacerdotes y christianos viejos que pudieron» i van cridar el Turc perquè els ajudara. Això no podia ser al·legat en contra dels de la Corona d'Aragó que no s'havien revoltat, cosa que mostra la recerca d'una adequació a cada territori. La maldat dels castellans es demostra, a més, perquè «han cometido muchos robos y muertes contra los christianos viejos, y no contentos con esto han tratado de conspirar contra mi Corona Real y estos reynos, procurando el socorro y ayuda del Turco» i d'uns altres prínceps. Al desembre de 1609 el perill marroquí havia desaparegut dels texts i es tornava al més genèric, i suficientment terrible, del perill Turc. Però faltava un pas important en l'argumentació, com era justificar la condemna general de tots en lloc del càstig individual dels infractors. Tampoc ací no van complicar-se massa l'existència els redactors del ban. Segons aquests, tots estan implicats en els delictes atès que ningú ha vingut a denunciar-los en tot aquest temps. I, de forma contradictòria, alabaven el comportament «de muchos cavalleros de los suyos, de esclarecida sangre, que han servido y sirven a Dios, y a los señores reyes mis progenitores, como buenos christianos y leales vasallos». Davant d'això no hi ha dubte que la condemna ha de ser general, afirmació recolzada pel principi de:

«que quando algún grave y detestable crimen se comete por algunos de algún colegio o universidad, es razón que el tal colegio o universidad sea disuelto y aniquilado, y los menores por los mayores, y los unos y otros sean punidos, y aquellos que pervierten el bueno y honesto vivir de las repúblicas, y de sus ciudades y villas, sean expelidos de los pueblos, porque su contagión no se pegue a los otros».

Como es veu, a pesar dels seus punts febles, l'argumentació continguda en el ban d'Andalusia exposa millor els principis jurídics generals en què es fonamenta l'ex-

pulsió, i després, com en el cas valencià, es recorre a l'experiència per demostrar el delictes comés, i pel qual se'ls condemna. Hi ha una altra nova incorporació a aquest ban. Encara que s'havia rebutjat el recurs a una inviable causa general realitzada per la Inquisició, es recorre a la multiplicitat de condemnes inquisitorials per a, per extensió, demostrar l'odi morisc a la religió cristiana: «Mostrando siempre aversión a ella, en grande menosprecio y ofensa de Dios Nuestro Señor, como se han visto por la multitud de los que se han castigado por el Santo Oficio de la Inquisición».

Els següents bans d'expulsió són els d'Aragó i Catalunya. El primer comença amb un relat semblant al valencià però amb dues variacions agafades de l'andalús, com són la referència als contactes amb el Turc i uns altres prínceps sobirans, i la utilització de les condemnes inquisitorials en l'últim acte de fe celebrat a Saragossa per a donar per demostrada la seua heretgia. Incorpora també la frase relativa a «la razón de bueno y christiano gobierno» i, com a novetat, menciona expressament que ha estat consultat el Consell d'Estat. Això, al seu torn, explica la referència al perill «imminent» del Regne d'Aragó: «Desseando cumplir con su obligación en procurar la conservación, y seguridad de sus Reynos, y en particular la deste de Aragón, y de los buenos y fieles súbditos dél, por ser más iminente su peligro».

El de Catalunya recull un poc resumit allò fonamental de l'aragonés, però al seu torn incorpora arguments, alguns ja vistos, com la condemna global a tota una comunitat quan la major part comet delictes detestables, i uns altres de nous com el risc de contaminació dels estrangers. Resulta almenys xocant que el perill de contaminació únicament sigui una qüestió que afecte sols els estrangers: «Expelirlos de sos regnes, porque no contaminassen, així en lo que toca a la fe como en la fidelitat, als altres estrangers, que de ordinari habiten en ells», com si els naturals estiguessen immunes al proselitisme islàmic. L'amenaça política provenia, també per al Principat, del Turc, amb un destí concret que era el port dels Alfacs: «Així perquè totalment cese la correspondència que tenien ab los Turchs y Moros, com per lo dany y perill que y ha tant eminente, per estar los moriscs tant vehins del port dels Alfachs de Tortosa, hont havie de venir lo socorro del enemichs que ells solicitaven». Un tal perill exigia una resposta immediata: «Considerant que la qualitat y circumstancies del cas no donen lloch a major discusió, per los irreparables inconvenients que de qualsevol dilació podrien resultar...».

És cridanera la variació que els tres bans de la Corona d'Aragó fan en un adjectiu: «evidente» a València, «iminente» a Aragó i «eminente», així, castellanitzat, a Catalunya. En la meua opinió el mot adequat i que estava en la ment del legislador era «imminent», i els altres els considere errors o errates en la redacció i la impressió. La raó és que davant de la presència d'un perill «imminent» per a la seguretat de la República, que exigia una resposta sense dilació, els mecanismes habituals de govern que havien de passar necessàriament a través del Consell d'Aragó podien ser legalment marginats i recórrer de forma directa al Consell d'Estat. Hem vist que a Aragó i València és el que es va fer; mentre que a Catalunya el recurs al Consell Reial va salvar el possible conflicte amb la constitució de Ferran II, però en va provocar un altre al si del govern virregnal.

Els decrets següents repeteixen quasi textualment l'exposició i els arguments assenyalats, o fins i tot els van obviant amb la remissió als bans anteriors. Així, el

general de Castella remet inicialment a les causes referides als bans anteriors, encara que després les recull seguint el model aragonés; la seua única aportació és destacar el poc efecte que sobre ells ha tingut «el ejemplo de los christianos viejos, naturales destos dichos Reynos, que con tanta christiandad y lealtad viven en ellos». Ací ni tan sols podien al·legar la seua falta d'instrucció ni el fet de viure aïllats. La resta remetien als anteriors assenyalant de forma global que els afectats pels bans no són lleials súbdits ni bons cristians. Amb això n'hi havia prou tractant-se, en definitiva, de la reiteració de decrets.

* * *

De l'anàlisi realitzat sobre el contingut i la forma dels bans es conclou el caràcter de procés evolutiu que l'expulsió va tenir. Les successives redaccions van anar perfeccionant el model inicial, a més d'adaptar-lo a les especials condicions de cada comunitat afectada. En general es pot dir que l'assentament legal es basava en fonaments fermes i acceptats, així en el poder absolut del monarca, però no en qualsevol situació sinó quan s'havia de fer front a un greu perill per a la seguretat de l'Estat, i, encara, després de consultar a la institució suprema en tals casos, és a dir el Consell d'Estat. També es considerava acceptat el càstig global a un col·lectiu implicat en un greu delictes, com era en aquest cas el de traïció, delictes pel qual es condemnava els moriscs. Amb tot, l'ambigüitat en l'exposició dels motius degué provocar algunes crítiques a les quals, però, Jaime Bleda va fer front ressaltant que el rei no havia envaït la jurisdicció eclesiàstica perseguint heretges sinó que s'havia limitat a defensar-se dels seus enemics.²⁹ El que quedava insuficientment provat era el perill imminent que els moriscs suposaven; d'ací la necessitat d'informar de diverses amenaces a les quals es va fer referència en els bans i en altres documents coetanis publicats: el perill marroquí, en el cas del regne de València, encara que després no s'incorpore al ban; conspiracions genèriques amb els turcs i altres prínceps, o l'amenaça d'un desembarcament als Alfacs, mencionat en el ban de Catalunya. En definitiva s'havia recorregut a la raó d'estat, encara que les motivacions no foren necessàriament les al·legades sinó la necessitat de restaurar el prestigi de Felip III i del duc de Lerma després d'un decenni de mandat sense cap triomf destacable.

29. Jaime Bleda, *De iusta morischorum ab Hispania expulsionem*, cap. II, i en especial la pàg. 503.